

SOGD SANATINDA BAZI ZOOMORFİK ATRİBÜLER

İBRAHİM ÇEŞMELİ

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türk Sanatı Tarihi Anabilim Dalı
ibrahimces@gmail.com

ÖZET

Sogdlar, Antik Çağ ve Orta Çağ'da Orta Asya'da kültürel, siyasi ve ekonomik açıdan etkili olmuş bir topluluktur. Sogdlar, ekonomik ve siyasi açıdan güçlü olduğu erken Orta Çağ'da Çin'den Orta Asya'ya uzanan İpek Yolu'nda önemli sanat eserleri bıraktılar. İran'la yakından bağları olan Sogdlar üzerinde, değişik inançların etkileri olmasına karşın özellikle Zerdüştlüğü benimsediler ve bu inancı sanat eserlerine yansıttılar. Bu çalışmada, Sogd sanatında görülen zoomorfik atribüleri ikonografik açıdan değerlendirildi ve bu atribüleri anlamları ile hangi ilahları simgeledikleri üzerinde duruldu. Bu zoomorfik atribüleri ve onlarla ilişkili ilahlar, ağırlıklı olarak Zerdüştlük panteonundan alınmasına karşın Hindu ve Mezopotamya gibi değişik inançların panteonlarından da alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Sogdlar, Sogdiana, sanat, atribü, zoomorfik.

SOME ZOOMORPHIC ATTRIBUTES IN THE ART OF SOGDIAN

ABSTRACT

Sogdians were a community that was very influential in the Antiquity and Middle Ages in Central Asia in cultural, political and economic terms. They were economically and politically powerful in the early Middle Ages in the Silk Road, extending from the China to the Central Asia, and left significant works of art behind. Sogdians, despite different beliefs existed within their geography, practised Zoroastrianism and reflected the religion to their works of art. In this study zoomorphic attributes that are in Sogdian art are interpreted in terms of iconography and their meanings are analysed according to deities they symbolise. These zoomorphic attributes and deities associated with them are not only taken from Zoroastrian pantheon but also from Hindu and Mesopotamian examples.

Key Words: Central Asia, Sogdians, Sogdiana, art, attribute, zoomorphic.

GİRİŞ

İran kökenli bir topluluk olan Orta Asya'lı Sogdlar, batıdan doğuya doğru Buhara'dan Pencikent'e, kuzeyden güneye doğru ise Semerkand'dan Nesef'e (Karşi) uzanan topraklarda yaşamaktaydılar. Bu bölge, Zerefşan ve Kaşkaderya vadilerini içine alan Sogdiana bölgesi olarak anılmaktaydı. Sogdlar'ın bu bölgede varlıkları, M.Ö. birinci binin ilk yarısından beri bilinmekteydi. Fakat Arapların gelmesinden sonra (8. yüzyıldan sonra), Sogdların bu bölgedeki varlıkları yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır.

Sogdlar özellikle Eftalitler (Akhunlar) ve Türk Kağanlığı (Göktürkler) zamanında 5-8. yüzyıllar arasında siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda en yüksek seviyeye ulaşmıştı. Bu da özellikle bu yüzyıllar arasında Çin'den İran'a ve Hindistan'a uzanan İpek Yolu üzerinde söz sahibi olmalarıyla ilgiliydi. Özellikle uluslararası ticaretle artan gelirle, Sogdiana şehirlerinin refah düzeyi artmış ve bölgede güç sahibi olmuşlardı. Doğal olarak bu da sanata yansımış ve Sogdiana şehirlerinin prestijini yansıtan sanatsal değeri yüksek eserler ortaya konmuştu.

Sogdlar özellikle Sasanilerin resmi inancı olan Zerdüştlük inancını benimsemişlerdi. Bu inanç her ne kadar Sogdlar'ın resmi inancı olmasa da bu inancı güçlü bir şekilde desteklemişler ve sanatın her alanına bu etkiyi yansıtmışlardı. İslamiyet'ten önce Zerdüştlüğün dışında bölgede Hellen, Budizm, Hinduizm, Maniherizm, Şamanizm, Hıristiyanlık ve bazı Ortadoğu inançları da etkili olmuştu. Bu inançlara ait panteonlarda yer alan ilahların bazıları Zerdüştlük panteonunun içinde yer almıştı. Bu durum Sogdlar'ın dinsel sanatına da yansımış, farklı inançlara ait ilahların bazıları salt veya kimi zaman Zerdüştlük ilahlarla beraber ya da onlarla bütünleşmiş olarak Sogd sanatında yer almışlardı.

Tespit edilmiş olan özellikle başta duvar resimleri olmak üzere, pişmiş topraktan, taştan, alçıdan, ahşaptan kabartmalar, heykelcikler, metal eserler ve sikkeler gibi Sogdlar'a ait sanat eserlerinde, dinsel içerikli kompozisyonlar ve figürler yer almıştı. Bunların ikonografik çözümlenmeleri sonucunda, ağırlıklı olarak Zerdüştlük panteonundan ilahların ve atribülerinin kullanılması yanında, bölgede tesirli olan diğer inançlara ait ilahların ve atribülerinin kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Karmaşık bir bütüne sahip olan Zerdüştlük panteonunun yansıdığı sanattaki ikonografik çözümlenmelerde kimi zaman zorluk olmaktadır. Zerdüştlük kutsal kitabı Avesta, çoğu zaman bu çözümlenmelere kaynaklık etmektedir. Sanat eserlerindeki dinsel kompozisyonların ve figürlerin ikonografik anlamlandırılmalarında bize özellikle çeşitli atribüler yardımcı olmaktadır. Bu atribüler arasında belki de en önemlisi hayvansal figürlerdir. Zerdüştlük ve diğer inançlara ait panteonlarda yer alan ilahların belki de en güçlü ve belirgin simgeleri arasında hayvanlar yer almaktadır. Bunlar genellikle ilahların özelliklerini yansıtan hayvanlardı.

İLALHAR VE ZOOMORFİK ATRİBÜLER MİTRA: AT ATRİBÜSÜ

Geçmişte Asya'dan Avrupa'ya birçok kültürü etkilemiş ve kült haline gelmiş Tanrı Mitra adı ilk defa Hinduizm'in en eski kutsal kitabı olan Vedalar'da Rigveda bölümünde (M.Ö. 1700'ler) geçmektedir. Asya'da Hint-İranlılar arasında Mitra kültü yaygındı. Sonrasında Tanrı Mitra, Zerdüştlere ait M.Ö. 1000 civarında ortaya çıkmış olan Avesta kutsal kitabında yer aldı. İranlılar üzerinde önemli bir etkiye sahip olan Mitra kültü, Asya'dan Anadolu'ya kayarak Antik Çağ'da Yunanlılar ve Romalılar üzerinde de önemli etkileri oldu. Mitra, belirttiğimiz kutsal kitaplara göre, güneş, antlaşma, yargıç, savaş, koruyucu, otlakların tanrısıdır (Boyce 1975: 3, 22-32). Avesta'da *Yašt* denilen ilahilerden Mitra'ya adanmış ilahiden 10. *Yašt*'tan anlaşıldığına göre Mitra, beyaz at ve atlı araba kullanmakta (Darmesteter 1898: Yashts 10). Ağırılıkta Zerdüş't olan Sogdlar, Orta Asya'dan Çin'e kadar yayılmışlar ve yaratıkları sanat eserlerinde Mitra'yı onurlandırmışlardır. Mitra'nın simgesi haline gelmiş olan at ve atlı araba, Sogd sanatında sıkça kullanılmıştır.

4. yüzyıldan itibaren Çin'de ticaretle uğraşmaya başlamış olan Sogdlar (Sims-Williams 1985: 7-9), erken Orta Çağ'da (5-8. yüzyıllar), Orta Asya'dan Çin'e kadar İpek Yolu üzerinde ticari amaçlı koloni yerleşimler kurdular.

Çin'in kuzeyinde bulunmuş olan bir grup mezar, *Sabao* denilen Sogdlu ticari kolonilerin liderlerine aittir. Çin'in kuzeyindeki Shaanxi bölgesindeki Xi'an şehrinin dışındaki mezarda, Kuzey Zhou Hanedanlığı sırasında (557-581), 579 yılında ölen Sogdlu koloni lideri Wirkak (Shi Jun) için yapılmış taştan bir lahit tespit edildi (Grenet-Riboud-Junkai 2004: 279-283, fig. 3). Bu lahadin doğu yüzündeki muhtemelen cenneti temsil eden sol ve ortadaki sahnede, üzerinde binicisi olan veya olmayan kanatlı atlar yer almakta (Fig. 1). Muhtemelen kanatlı atlar ve binicileri, ruhu yargılayan yargıç Mitra'yı temsil etmektedir.

Araplar öncesinde Sogdlar'ın toprakları olan Sogdiana'daki birçok şehirde Mitra'yla ilgili izler bulmak mümkün. Sogdlar arasında güçlü bir yere sahip olan Mitra, sanatın birçok alanında at ve atlı araba atribüsüyle karşımıza çıkmakta. Mitra kimi zaman bir hükümdar gibi taht üzerinde yer alırken bazen de ölenleri yargılayan bir yargıç ya da zafere giden bir savaşçı gibi görünmekte.

Güney Sogdiana'da yer alan Şehrisebz (Özbekistan) bölgesinde, Sivaz'da bulunmuş olan topraktan bir ossuariumun (6-7. yüzyıl) (Grenet 1993: 53-54, 60-62, fig. 6; Marshak 2004: 28; Çeşmeli 2008: 89-90) üzerinde cennete yükseliş ve cenaze töreniyle ilgili sahnede, bir ateş altarının önünde üzerinde eyeri, at başlığı ve dizgini olan ayakta at figürü bulunmakta (Fig. 2). Cenaze töreni sahnesinin olduğu alt bölümde yer alan bu at figürüyle birlikte, önünde bir rahip figürünün yer aldığı masa üzerinde *dron* denilen kutsal sunu ekmekleri ile yine muhtemelen sunu olarak iki koç figürü yer almakta. Muhtemelen burada at, ruhu koruması için yargıç Mitra'ya adanmış ve kurban olarak sunulmuştur. Yine Şehrisebz'de Yumalaktepe'de bulunmuş olan ossuariumda (6-7.yüzyıl), Sivaz'daki ossuariuma yakından benzeyen cennette yükseliş ve cenaze töreni sahneleri görülmekte (Berdimuradov, Bogomolov and Huşbakov 2012: 20-21). Yumalaktepe ossuariumundaki

alttaki cenaze töreninde rahibin arkasında, muhtemelen Mitra'ya adanmış eyeri ve dizginiyle bir at figürü yer almakta (Fig. 3).

Kuzey Sogdiana'nın önemli merkezlerinden biri olan Afrasiab'da (eski Semerkand/Özbekistan) bulunmuş olan sarayın kabul salonun güneyindeki duvar resminde (7. yüzyıl ortasında), törensel bir geçiş sahnesi betimlenmiş. Bu sahnede, geleneksel Yeni Yıl (Nevruz) bayramında hükümdar ve mahiyetinin aile mezarlığına gidişi temsil edilmekte (Marshak 1994: 13-15; Marshak 2004: 18, 20, fig. 7; Çeşmeli 2008: 90-91). Bu sahnede iki Zerdüşt rahibin arasında, süslenmiş bir at ve dört kaz yer almakta (Fig. 4). Atın üzerinde eyer ve eyerin üzerinde koç figürleri bulunmakta. Muhtemelen bu at, ruhu ölümden sonra yargılayan Mitra'ya adanmış olup kazlar gibi kurban edilmek üzere götürülmekte.

Kuzey Sogdiana'da önemli bir Sogd yerleşmesi olan Pencikent'te (Kuzey Tacikistan), 26. kısım 1 nolu odanın kuzeyindeki duvar resminde (Azarpay 1981: 70, 72, fig. 35), ayağı ayakta bir at olan tahtın üzerinde bağdaş kurmuş bir figür yer alırken (Fig. 5) yine Pencikent'te tesbit edilmiş ahşap kabartmada (Grenet 2001: fig. 7), şaha kalmış iki at arasında bağdaş kurmuş bir insan figürü (Fig. 6) görülmekte. Bu sahneler (8. yüzyıl) muhtemelen bir hükümdar gibi gösterilen Mitra'yı temsil etmekte.

Yine Kuzey Sogdiana'da Şahrıstan (Kuzey Tacikistan) bölgesi Ustruşana'daki Kalai Kahkaha sarayında bulunan iki duvar resminden (8-9.yüzyıl) (Negmatov 1984: 149, 154, fig. 1.4, 2; Grenet 2001: fig. 14) birinde, iki yanında ayakta birer at olan taht üzerinde bağdaş kurmuş bir insan figürü (Fig. 7), diğerinde ise sürücüsü olan atlı araba yer almakta (Fig. 8). Bu sahnelerdeki insan figürleri ile atlı taht ve atlı araba hükümdar gibi her şeyin başı ve savaşçı Mithra'yı temsil etmektedir.

VERETRAGNA: DEVE, KOÇ VE DOMUZ ATRİBÜLERİ DEVE ATRİBÜSÜ

Tarih boyunca Orta Asya'nın zorlu arazi koşullarında, insanların hayatında önemli rol oynayan ve uzun yolculuklarda yapısı gereği dayanıklı olan develer, özellikle ticaretle uğraşan Sogdlar'ın hayatında önemli bir yere sahipti. Ayrıca Sogdlar'ın inancı olan Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da geçen deve, Sogdlar tarafından kutsal da sayılmaktaydı. Sogdlar'ın gündelik yaşantısında önemli bir yere sahip olan deve, dini ve din dışı sanata da yansımıştı. Dinsel içerikli sahnelerde yer alan deve figürü, Zerdüştlükte Zafer Tanrısı Veretragna'yı (Bahram, Varahran) temsil eden hayvanlardan biridir. Veretragna özellikle Avesta'da ilahileri kapsayan Yaşt'da geçmekte ve burada Veretragna hakkında detaylı bilgi verilmektedir. 14. Yaşt'ta şöyle kaydedilmiştir; "*Yük taşıyan deve şeklinde koşuyor.... Ahura tarafından yaratılmış Veretragna*" (Darmesteter 1898: Yashts 14). Aynı yerde devenin detaylı tanımı de yer almaktadır.

Veretragna, Yaşt'da çok defa metamorfoza uğramakta ve Zerdüşt panteonun en tepesindeki Ahura Mazda'nın huzuruna değişik şekillerde çıkmaktadır. Deve formu dışında rüzgar, boğa, at, domuz, bir genç, kuzgun, koç, antilop ve bir erkek gibi görünüşleri de bulunuyo (Darmesteter 1898: Yashts 14).

Zerdüştlükte en kutsal ateş, *Bahram'ın (Varahran, Veretragna) Ateşi* olarak bilinmekte (Boyce 1982: 222-223; Marshak 2004: 22). Böylelikle en üst seviyedeki ateş aynı zamanda *Zafer Ateşi*'ni de temsil etmektedir. Veretragna (Bahram) aynı zamanda yolcuların da koruyucusudur (Boyce 1975: 62-63).

Sogdlar muhtemelen Asya'da yaygın olan çift hörgüçlü ve çift toynaklı bir deve cinsi olan *camelus bactrianus* develerini kullanıyorlardı. Sanat eserlerinde de develer çoğu zaman çift hörgüçlü olarak gösterilmiştir. Sanat eserlerinde deve figürü, bazen tanrı figürüyle bazen de tanrı figürü olmadan yer almakta. Tanrı figürü genellikle ayağı ya da kendisi deve motifindeki taht üzerinde hükümdar gibi bağdaş kurmuş şekilde oturmaktadır. Tanrı figürü bazen yalnız gösterilirken bazen de bir tanrıça figürü ve hizmetliler ile gösterilmiştir. Eserlerde develer kimi zaman kanatlı olarak betimlenmiştir.

Kuzey Sogdiana'nın merkezlerinden biri olan Buhara'da (Özbekistan) bulunmuş 5-6. yüzyıla ait bazı sikkelerde (Fig. 9), çift hörgüçlü ayakta deve figürü kullanıldığı görülmektedir (Smirnova 1981: 28, fig. 7-8; Marshak-Raspopova 1990: 141). Bu sikkelerin bazılarında bir tarafta deve figürü yer alırken bir tarafta da ateş altarı motifi yer almakta. Buhara yakınlarındaki Varahşa şehrinde bulunan sarayın doğu salonun güneyindeki duvar resminde (7-8. yüzyıl), Zerdüştlükle ilgili dinsel bir törenin görüldüğü sahnede (Şişkin 1963: 161-162, fig. 76, tablo XIV; Marshak 2004: 22, fig.8) ateşin yandığı altar motifinin üzerinde, oturmuş bir devenin üzerinde tanrı figürü elinde bir altarla görülmekte (Fig. 10). Günümüzde Ermitaj Müzesi'nde bulunan Buhara bölgesinden Sogdlar'a ait gümüş bir testinin (7-8. yüzyıl) üzerinde kanatlı bir deve figürü yer almakta (Fig. 11) (Marşak 1971; 28-46, 73, 91, foto. 4, fig.7; Darkeviç 1976: 84-85, fig.10; Ilyasov-Hakimov 2012: 216-218, fig. 1).

Afrasiab sarayında (eski Semerkand /Özbekistan), 9 nolu odanın kuzeyindeki duvar resminde (6. yüzyıl), tanrı ve tanrıça figürlerinin yer aldığı sahnede (Albaum 1975: tablo 2; Azarpay 1981: 34-35; Marshak-Raspopova 1990: 142; Mode 1991/92: 184, fig. 7.e), tanrı figürü bir tabak ile ayakta iki hörgüçlü bir deve heykelciği kaldırmakta (Fig. 12).

Pencikent'te (Kuzey Tacikistan) bulunmuş olan pişmiş topraktan bir kabartma (6. yüzyıl) üzerinde, bir ilahla birlikte deve motifi bulunmakta (Azarpay 1981: 34-35, fig. 9; Mode 1991/92: 184, fig. 7.f). Burada ilahın tacındaki kanatların arasında, deve başı ve boynu ile elinde deve yer almakta (Fig. 13). Aynı yerde bulunmuş olan pişmiş topraktan kabartmada (Mode 1991/92: 184, fig. 7.d) bir insan figürü, oturmuş bir deve üzerinde oturmakta ve elinde çift hörgüçlü bir deve kaldırmakta (Fig. 14). Sogdlar'a ait bir başka pişmiş topraktan kabartmada (Mode 1991/92: 184, fig. 7.b), oturmuş iki deve üzerinde bir insan figürü görülmekte (Fig. 15). Pencikent'te ileri gelen bir ailenin evinin ana mekanın güney duvarında (15. kısım, oda no 28), başlarında hale olan tanrı ve tanrıçanın olduğu duvar resmi (7-8. yüzyıl) yer almakta. Tanrı figürü bir devenin desteklediği taht üzerinde oturmuş ve elindeki tabağın içinde ayakta ufak iki hörgüçlü deve heykelciği tutmakta. Tanrı figürünün hemen yanında ateş altarı görülmekte. Tanrıçanın oturduğu tarafta ise tahtı destekleyen koç figürü yer almakta olup sağ elinde de tanrıya doğru uzatmış tabak içinde koç heykelciği bulunmakta (Marshak-Raspopova 1990: 137-145, fig.16) (Fig. 16).

Yine aynı odanın doğu duvarındaki resimde ise (Fig. 17), üst sahnenin merkezinde taht üzerinde bağdaş kurarak oturmuş hükümdar-tanrı figürü betimlenmiş. Yanlarında ve alt sahnede mahiyeti ile ilgili figürler bulunmakta. Bu duvar resminin sağ üst köşesinde havada kanatlı bir deve figürü görülmekte (Marshak-Raspopova 1990: 162, fig. 30). Bu sahnelere benzer olarak üzerinde tanrı ve tanrıçanın olduğu tahtın ayakları deve motifli Pencikent'te 24. kısım 2 ve 13 nolu odalarda iki sahne (8. Yüzyıl) daha yer almaktadır (Azarpay 1981: 32-35, fig.7-8) (Fig. 18-19).

Sogdlar'ın koloni yerleşimler kurduğu Kırgızistan'nın kuzeyindeki Semireçe'de bulunan Akbeşim harabesinde, Budist tapınağında bulunmuş olan bronz bir levhada (8. yüzyıl), tanrı ve tanrıça figürleri (Kızlasov 1959: 206, fig. 38.7) oturmuş durumda iki hörgüçlü bir deve figürü tutmaktadır. (Fig. 20).

Çin'in Shaanxi bölgesi Xi'an şehrinin dışında bulunmuş bir mezar, Kuzey Zhou Hanedanlığı (557-581) sırasında 579 yılında ölen Sogdlu koloni lideri An Jia için yapılmıştır (Shaanxi Archeological Institute 2001: 4-26; Xinjiang 2004: 10, PL. 10.a; Marshak 2004: 22, PL. 10.a; Çeşmeli 2008: 93). An Jia mezar odasının giriş bölümünün üzerinde yer alan ve bir cenaze törenini temsil eden kabartmada, ayakta üçlü deve formunda ayağı olan bir altar betimlenmiştir (Fig. 21). Burada muhtemelen en kutsal ateş olan *Bahram'ın Ateşi* yani *Zafer Ateşi* temsil edilmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz deve figürleri muhtemelen Zafer Tanrısı Veretragna ile ilgilidir.

KOÇ ATRİBÜSÜ

Koç figürü de deve figürü gibi Sogd sanatında sıkça karşılaştığımız farklı dinsel anlamları olan hayvansal sembollerden biridir. Koç figürü bazen adak hayvanı bazen de ilahı temsil eden bir atribü olarak kullanılmıştır. Bir zoomorfik atribü olan koç da deve figürü gibi Avesta'daki Zafer Tanrısı Veretragna'nın atribülerinden biridir. Avesta da Veretragna Ahura Mazda'nın huzuruna koç şeklinde de gitmekteydi. Avesta'da ilahilerin olduğu Yaşt'ın 14. bölümünde koç, boynuzları bükülmüş vahşi ve güzel olarak tanımlanmakta (Darmesteter 1898: Yashts 14).

Daha önce bahsettiğimiz üzere Çin'de (Shaanxi Bölgesi/Xi'an Şehri) Kuzey Zhou Hanedanlığı sırasında (557-581), 579 yılında ölen Sogdlu koloni lideri Wirkak (Shi Jun) için yapılmış taş lahdin (Grenet-Riboud-Junkai 2004: 279-283) doğu yüzündeki muhtemelen cenneti temsil eden sol sahnede, Mitra'yı temsil eden atların ve müzisyenlerin altında koç figürü yer almakta (Fig. 1). Burada koçun başka bir hayvanla mücadelesi gösterilmiş olup diğer hayvanın üzerinde olan koçun adeta zaferini temsil etmektedir. Burada koç figürü muhtemelen Veretragna'yı simgelemektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz Sivaz'da bulunmuş (6-7. yüzyıl/ Şehrisebz/ Özbekistan) ve üzerinde cenaze töreni ve cennete yükseliş ile ilgili sahnelerin olduğu ossuariumun (Fig. 2) (Grenet 1993: 53-54, 60-62; Marshak 2004: 28; Çeşmeli 2008: 89-90) altındaki cenaze töreni sahnesinde, rahibin önünde muhtemelen ruhu koruması için Zafer Tanrısı Veretragna'ya adanmış bir çift koç figürü yer almakta. Yine önceden bahsettiğimiz ve

sahneleri açısından Sivaz'daki ossuariuma yakından benzeyen Yumalaktepe ossuariumundaki (6-7.yüzyıl/Şehrisebz/Özbekistan) (Berdimuradov-Bogomolov-Huşbakov 2012: 20-21) cenaze töreni sahnesinde de, muhtemelen Veretragna'ya adanmış bir çift koç figürü bulunmakta (Fig. 3).

Daha önce bahsettiğimiz Pencikent yerleşimi 15. Kısım 28 nolu odanın güney duvarında, bir taht üzerinde tanrı ve tanrıçanın olduğu duvar resmi sahnesinde (7-8. yüzyıl), tanrının oturduğu tahtın sol tarafının ayağı deve biçiminde olup tanrıçanın oturduğu sağ tarafın ayağı ise koç biçimindedir (Fig. 16). Tanrıçanın sağ elinde tanrıya doğru uzanmış tabak içinde koç heykelciği yer almakta. Tanrının yanında bir ateş altarı yer almakta (Marshak-Raspopova 1990: 137-145, fig.16). Yine Pencikent'te 3. Kısım 6 nolu odanın batısındaki bir duvar resminde (8. yüzyıl) (Azarpay 1981: 30-31, fig. 6), üç ateş altarını taşıyan bir tahtın ayakları, boynuzları bükülmüş kanatlı koç figürlerinden (iki adet) oluşmakta (Fig. 22). Altarların sol tarafında ayin düzenleyen figürler yer almakta. Burada muhtemelen Zerdüştlükteki en yüksek seviyedeki ateş olan *Bahram'ın Ateşi* yani *Zafer Ateşi* simgeleniyor olabilir.

DOMUZ ATRİBÜSÜ

Pencikent I. Tapınak'ta (6. yüzyıl) ana mekanının önündeki portikonun batı duvarının güney bölümündeki duvar resminde, domuzların çektiği iki tekerlekli arabayı süren bir sürücü yer almakta (Fig. 23). Bu sahne muhtemelen en kutsal ateşi simgeleyen Zafer Tanrısı Veretragna'ya işaret etmekte. Bu sahnenin rüzgar tanrısı Veşparkar'la ilgisi olduğu da düşünülmekte (Azarpay 1981: 43-44, fig. 14).

ANAHİTA: SİMURG VE YARATIK ATRİBÜLERİ

Mitra gibi Hint-İran kökenli ve sonrasında diğer kültürleri de etkilemiş olan su ve bereket tanrıçası Anahita, Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta'da ilahilerin yer aldığı sulara (aban) adanmış 5. Yaşt'ta (Darmesteter 1898: Yashts 5.1-4, 127-128; Boyce 1975: 71-74) detaylı bir şekilde anlatılmakta. Aban ilahisinde, Anahita aynı zamanda bir nehir tanrıçası olup *Afar* isimli en büyük nehir Vouru-Kaşa denizine akmaktadır. Burada aynı zamanda, Anahita'nın kıymetli takılara sahip olduğu da kaydedilmekte.

İran kökenli olup sonradan değişik kültürlerde de yer bulmuş olan Simurg figürü, Sogd sanatında da kullanılmıştır. Avesta'da gerçeğin tanrısı Raşnu'ya adanmış ilahide (Darmesteter 1898: Yashts 12.17) karşımıza çıkan Simurg (Saena), *Vouru-Kaşa* isimli denizin ortasındaki her şeyi iyi eden ağaç (hayat ağacı, haoma) ile birlikte anılmakta. Aynı zamanda Simurg, Avesta'da Veretragna'ya adanmış ilahide de (Darmesteter 1898: Yashts 14.41) yağmuru getiren bir varlık gibi karşımıza çıkmaktadır. Simurg (Saena, Senmurv), İran ve diğer kültürlerdeki sanat eserlerinde genellikle büyük kanatları olan kuş gövdeli ve köpek başlı olarak tasvir edilmiştir.

Pencikent II. Tapınak'ta 5. yüzyıldan kalmış olan duvar resminde, başında hale iki kolunu yana açmış taht üzerinde oturan bir ilah betimlenmiştir (Azarpay 1981: 71, 140, fig. 34). Tahtın ayakları kuş gövdeli köpek başlı Simurg şeklindedir (bunlardan sol taraftaki günümüze ulaşmamıştır). İlah, lotüs çiçekleriyle süslü bir taç takmakta. Yine

boyunu da, çeşitli takılarla süslenmiştir. Üzerinde uçan bir kaftan bulunmaktadır. Sahnenin sol tarafında ilah eliyle çingiraklar tutmakta, sahnenin sağ tarafında da bir insan figürü elinde kolye tutmakta (Fig. 24). Sahnede bir su bitkisi olan lotusun ve Avesta'ya göre denizin ortasındaki herşeyi iyi eden ağaçla birlikte anılan Simurg'un kullanılması, bu sahnede tahta oturanın Avesta'da geçen su ve bereket tanrıçası Anahita olduğunu işaret etmektedir.

Yine Pencikent II. Tapınak'ta kuzey şapelinin batı duvarında 6. yüzyıldan kalmış bir duvar resminde (Azarpay 1981: 43, 140, fig. 13), Hint sanatı etkili oturan dört kollu bir insan figürü bulunmakta. Bu figürün günümüze baş kısmı ulaşmamıştır. Bu figür, kuyruğu balık kuyruğu, gövdesi yılan ve başı timsah şeklinde ejderhaya benzeyen fantastik bir yaratığın üzerinde oturmakta. Suyla bağlantılı bir yaratık olan bu hayvan atribüsü, muhtemelen su tanrıçası Anahita'yı simgelemektedir (Fig. 25).

VAYU (VEŞPARKAR) 'ŞİVA': BOĞA ATRIBÜSÜ

Hindistan kökenli Hinduizm özellikle de Şivaizm, Orta Asya'da Kuşanlılar zamanında (M.S. 1-3. yüzyıl) Geç Antik Çağ'dan itibaren etkilemeye olmaya başlamıştır. Özellikle Tanrı Şiva'nın Sogdlar arasında önemli bir yeri vardı. Şiva Sogdlar'ın Zerdüşt pantheonunun içinde yer almaktaydı. Şiva'nın en önemli atribüsü boğa figürüdür. Sogd sanatında Şiva ve atribülerinin kullanılması yanında Hint motifleri de kullanılmıştır.

Tanrı Şiva Zerdüştlükte rüzgar tanrısı Vayu'ya (Veşparkar) karşılık gelmektedir. Sogdça Budist ve Maniheizt metinler (Humbach 1975: 397-408) ile duvar resimlerinden (Marshak-Negmatov 1996: 252-253) anlaşıldığı üzere, bazı Zerdüşt tanrıları kimi Hindu tanrıları ile özdeşleşmiş ve onlar gibi betimlenmişti. Örneğin, Zurvan Brahma ile, Adbag (Ahura Mazda) Indra (Sakra) ile, Veşparkar (Vayu) Şiva (Mahadeva) ile özdeşleşmiştir. Zerdüştlükte rüzgar tanrısı Veşparkar, Hinduizm'in en büyük tanrılarının biri olan Şiva'ya eşitti ve onun gibi betimleniyordu. Örneğin Sogdiana bölgesinde Pencikent'te bir duvar resminde (7-8. yüzyıl), Şiva tipik atribüleri olan üç baş (yaratıcı, koruyucu ve yok edici), üç göz (güneş, ay ve ateş) ve bir trident (ucu üç çatalı asa) ile betimlenmiş ve elbisesinin üzerinde de Veşparkar yazısı tespit edilmişti (Belenitskiy-Marşak 1976: 78-79; Belenizki 1980: 197-198; Azarpay 1981: 29-30, fig. 5; Litvinskiy, Vorobyova and Desyatovskaya 1996: 420-421).

Yukarıda bahsettiğimiz, Çin'de 579 yılında ölen Sogdlu koloni lideri Wirkak (Shi Jun) için yapılmış lahdin (Grenet-Riboud-Junkai 2004: 279-283) doğu yüzündeki sağ ve ortadaki sahnelerde, ölenin ruhunun dördüncü gün şafağında Cinvad köprüsünden geçerek cennete yükselmesi temsil edilmekte (Fig.1). Sahnenin sağ tarafında en üstte, iki figür tarafından taşınan bir hale içinde, üç boğa üzerinde bağdaş kurmuş, başında taç bulunan ve sağ elinde trident tutmuş bir figür yer almakta. Altında da Wirkak ve eşi bulunmakta. Boğaların üzerindeki figür, muhtemelen sinkretik özellikteki Tanrı Şiva ile bütünleşmiş Tanrı Vayu'yu temsil etmektedir. Boğa ve trident atribüleri, Hinduizm'in en büyük tanrılarının biri olan Şiva'ya aittir (Çeşmeli 2008: 92). Pehlevi metinlerin birinde yargılamadan sonra Vayu ruhu elinden tutup kendi yerine götürmektedir (Anklesaria 1956: Greater Bundahishn 30. 23; Dhalla 1938: 412).

ZURVAN: KAZ ATRİBÜSÜ

Bazı Sogdça metinlerden (Humbach 1975: 397-408) anlaşıldığına göre Hinduizm'de evrenin tanrısı olan Brahma ile özdeşleşmiş olan Zerdüştlüğün sonsuz zaman tanrısı Zurvan'ın Brahma gibi dört görünüşü olup muhtemelen Brahma'nın atribüsü olan dört kaz aynı zamanda Zurvan'ı da temsil etmekteydi (Grenet 2007: 13).

Daha önce bahsettiğimiz Afrasiab'da sarayın duvarını süsleyen 7. yüzyılın ortasına ait resimde, Yeni Yıl (Nevruz) töreni temsil edilmiştir (Marshak 1994: 13-15; Marshak 2004: 18, 20; Çeşmeli 2008: 90-91). Törende hükümdar ve mahiyetinin aile mezarlığına gidişi sahnelenmiştir. Bu sahnede rahiplerin arasında dört kaz ve bir at motifi yer almakta ve muhtemelen bu hayvanlar kurban edilmek üzere götürülmektedir. Buradaki dört kaz, muhtemelen Zurvan'ı temsil etmekte ve bu kazlar Zurvan'a adanmıştır (Fig. 4).

SROŞ: KUŞ ATRİBÜSÜ

Zerdüştlük inancına göre itaat meleği Sroş'un korumasındaki ölenin ruhu, dünyayı hemen terk etmeyip üç günün sonunda dördüncü gün şafağında Cinvad köprüsünü geçip bu dünyayı terk etmekte (Darmesteter 1898: Vendidad 19. 27-32). Üç gün boyunca ve dördüncü gün şafağında kutsal ateşin karşısında yapılan cenaze törenlerinde özellikle öteki dünyaya geçene kadar ruhu koruduğuna inanılan Sroş meleği için ayinler yapılmakta. Cenaze törenleri genellikle *zaotar* denilen başrahip ve *raspi* denilen yardımcı rahip tarafından gerçekleşir. Ölümünden sonra ruhu koruduğuna inanılan Sroş, Sogd sanatına kuş-rahip figürü şeklinde yansımıştı (Çeşmeli 2008: 89, 91-93). Kuş-rahip figürleri, muhtemelen Sroş'un Sroşavarez'i (Zerdüştlükte sekizinci rahip) olan horozla (parodars) ilişkilidir (Darmesteter 1898: Vendidad 5.25, 57; 7.17; 18. 14-15). Kuş-rahip figürleri muhtemelen öteki dünyaya geçişi sırasında ve yargılanma aşamasında ruhu koruyan Sroş'u ve Sroş için ayinler düzenleyen rahipleri simgelemekte.

Daha önce bahsettiğimiz üzere, Sogdlu koloni lideri Wirkak (Shi Jun) için yapılmış taş lahdin güney yüzünde belden aşağısı kuş, belden yukarısı insan şeklinde kanatlı iki figür yer almaktadır (Fig. 26) (Grenet-Riboud-Junkai 2004: 279-283, fig. 1). Bu yarı kuş yarı insan figürlerinin ağızını kapatan maske bulunmakta. Bu figürler, ateş altarının önünde ellerinde *barsom* denilen dallar tutmaktadır. Bu figürlerin ağızlarına kapattıkları maskeler, Zerdüşt rahiplerinin ateşin kirlenmemesi için kullandıkları *padân* denilen maskelerdir (Çeşmeli 2008: 91-92). Yine aynı bölgede ve tarihte ölmüş olan Sogdlu koloni lideri An Jia'nın mezar odasının giriş kısmının üzerindeki kabartmada ağız ve burnu *padân* denilen maskeyle kaplı yarı kuş, yarı insan iki figür yer almakta (Fig. 21) (Shaanxi Archeological Institute 2001: 4-26). Bu figürlerin önünde, üzerinde çeşitli nesnelerin olduğu ayaklı tepsi bulunmakta. Ellerindeki *barsom* denilen birer çubukla önlerindeki tepsiye uzanmışlardır. Bu figürlerin ortasında da daha önce bahsettiğimiz ayakları deve şeklinde ateş altarı bulunmakta (Çeşmeli 2008: 93). Çin'nin kuzeyinde, Shanxi Bölgesi Taiyuan yakınlarında bulunmuş olan mezarda tespit edilmiş lahit, Kuzey Sui Hanedanlığı (581-619) sırasında 592 yılında ölmüş olan Sogdlu koloni lideri Yu Hong için yapılmıştır (Shaanxi Archeological Institute 2001: 27-52). Bu mezarın yüzeyinde de özellikle Wirkak'ın lahdin de olduğu gibi yarı kuş, yarı insan tipinde iki figür yer almakta (Fig. 27). Bu figürler

bir ateş altarnının her iki yanında yer almakta ve ağızlarında birer maske bulunmaktadır (Çeşmeli 2008: 92).

DAENA: KÖPEK ATRIBÜSÜ

Ruhu cennete götürdüğüne inanılan vicdan meleği Daena (Den), kimi zaman çift köpekle sembolize edilmiştir. Eğer ruh yaşamında ağırlıkta olarak iyi işler yaptıysa köprüyü geçip vicdan meleği Daena yardımıyla cennete yükselir, kötü işler yaptıysa köprünün altındaki korkunç yaratıkların olduğu cehenneme atılır (Çeşmeli 2008: 89).

579 yılında ölen Sogdlu koloni lideri Wirkak (Shi Jun) için yapılmış lahdin doğu yüzündeki cennete yükseliş sahnesinde (Grenet-Riboud-Junkai 2004: 279-283), Cinvad köprüsünün başında ve üzerinde iki köpek figürü yer almaktadır (Fig. 1). Köpekler, Avesta'da belirtildiği üzere ruhu almaya gelmiş olan Daena'nın her iki yanındaki köpeklerdir. Aynı zamanda köpekler köprüyü de korumaktadırlar (Çeşmeli 2008: 92). Daena ruhu, Cinvad köprüsünün üstündeki Hara-berezaiti'nin (Elburz Dağı) üzerindeki, kendisinin de yaşadığı göksel ilahların bulunduğu yere götürmektedir (Darmesteter 1898: Vendidad 13.9, 19.30)

NANA: ASLAN ATRIBÜSÜ

Sogd sanatında Zerdüştlere ait ilahların dışında çevre bölgelerde var olan diğer başka inançlara ait ilahlar da kullanılmaktaydı. Mezopotamya kökenli Nana kültü Orta Asya'da özellikle de Sogdiana'da İslamiyet öncesinde var olmuştu. Tanrıça Nana, Ay Tanrısı Sin'in kızı ve Güneş Tanrısı Samaş'ın kızkardeşidir. Mezopotamya kökenli Nana inancı muhtemelen İran üzerinden Orta Asya'ya yayılmıştır. Sanat eserlerinde Tanrıça Nana'nın atribüleri ay, güneş ve aslandır. Bunların yanında Orta Asya'da kimi zaman Nana, Hint sanatının etkisiyle dört kollu olarak gösterilmiştir. Öncesinde Tanrıça Nana figürü ve sembolleri Kuşan sikkelerinde (M.S. 2-4. yüzyıl) karşımıza çıkmıştır (Azarpay 1976: Mode 1991/92: 185, fig. 13).

Pencikent'te 15. kısım 28 nolu odanın kuzey duvarında yer alan duvar resminin merkezindeki sahnede (8. Yüzyıl), uzanmış aslan tipinde taht üzerine oturmuş bir tanrıça figürü yer almakta (Marshak-Raspopova 1990: 147-149, fig. 21). Bu tanrıçanın dört kolu bulunmakta ve ellerinde birer güneş ve ay motifi yer almaktadır. Bu tanrıça figürü muhtemelen Mezopotamya ilahı Nana'yı temsil etmektedir (Fig. 28). Pencikent'te 25. kısım 12 nolu odada, yürüyen bir aslan üzerine oturmuş ellerinde ay ve güneş sembolleri olan dört kollu Nana figürü yer almaktadır (8. Yüzyıl) (Marşak 1990: 305-307, fig. 15) (Fig. 29). Yine Pencikent'te 3. kısım 6 nolu odanın doğu duvarındaki resimde (Fig. 30), tanrıların savaşı konulu sahnede (8. yüzyıl), Nana bir aslanın üzerinde betimlenmiştir (Azarpay 1981: 68, fig.32).

Sogdiana bölgesinde, günümüzde Tacikistan'nın kuzeyinde Şahrıstan bölgesi, Ustruşana'da Kalai Kahkaha sarayı duvar resminde (7-8. yüzyıl) (Negmatov 1973: 192-193, fig. 8; Azarpay 1976: 539-540, fig. 5; Negmatov 1984: 148, fig. 1.1), aslan üzerinde dört kollu Nana, ellerinde güneş ve ay sembollerini tutmaktadır (Fig. 31).

Sogdiana dışında da benzer kompozisyonlar uygulanmaktaydı ve bu da Nana inancının Orta Asya'nın diğer bazı bölgelerinde de varolduğunu göstermektedir. Harezmi Bölgesi'nde bulunmuş olan gümüş kasede (7. yüzyıl) (Azarpay 1976: 539-530, fig. 6), uzanmış aslan üzerinde, dört kollu Nana yer almakta olup ellerinde ay ve güneş sembolleri bulunmaktadır (Fig. 32).

SONUÇ

Dinsel anlamda özellikle İran'la yakından bağları olan Sogdlar arasında, Avesta kutsal kitabında geçen çok sayıda ilaha inanılmaktaydı. Günümüze ulaşan eserlerden anlaşıldığına göre, bu ilahların bazıları sanata yansımış ve Sogdlular tarafından öne çıkartılarak daha prestijli hale getirilmiştir. Konumuz gereği bu çalışmada, Sogd sanatında hayvan atribüsü kullanılmış olan ilahlardan bahsettik. Zerdüştlük panteonunda yer alan Mitra, Anahita, Veretragna, Vayu (Veşparkar), Zurvan, Sroş ve Daena gibi ilahlar Sogd sanatında hayvan atribüsüyle öne çıkmış isimlerdir. Sogd sanatında sadece Zerdüştlük panteonundaki ilahlar kullanılmamış yerel ilahların dışında özellikle Hindistan ve Mezopotamya kökenli ilahların da kullanıldığı görülmektedir. Bu da Zerdüştlük ilahların dışındaki bazı tanrı ve tanrıçalara da inanıldığını göstermektedir. Hatta bazıları kült haline gelmiştir. Mesela Mezopotamya kökenli Nana, Hinduizm kökenli Şiva ve Brahma'nın Zerdüştlük Sogdlular arasında ayrıcalıklı bir yeri vardı ve kimi zaman Zerdüştlük ilahlarla bütünleşmiş bu ilahlar da hayvan atribüleriyle sanata yansımıştır. Fakat bu ilahların dışında sanata yansımış başka ilahlar da bulunmaktaydı. Mesela cennete yükseliş sahnelerinde karşımıza çıkan Ahura Mazda ve Vohu Mano gibi ilahlar da Sogd sanatına yansımıştır.

KAYNAKLAR

- Albaum, L.İ. 1975. *Jivopis Afrasiaba*, , Taşkent: FAN.
- Anklesaria, B. T. 1956. *Zand-Akasih, Iranian or Greater Bundahishn*, Bombay.
- Azarpay, G. 1976. "Nana, The Sumero-Akkadian Goddess of Transoxiana", *Journal of the American Oriental Society*, 96 (4): 536-542.
- Azarpay, G. 1981. *Sogdian Painting: The Pictorial Epic in Oriental Art*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Belenizki, A. M., 1980, *Mittelasiens Kunst der Sogden*, Leipzig: E. A. Seeman.
- Belenitskiy, A. M. and B. İ. Marşak. 1976. "Çertı Mirovozzreniya Sogdiytssev 7-8 vv. v İsskustve Pendjikenta", *İstoriya i Kultura Narodov Sredney Azii*, Moskova, 75-89.
- Berdimuradov, A. E., G. İ. Bogomolov and N. O. Huşbakov. 2012. "Novaya Nahodka Ştampovannıh Ossuariev v Okrestnostyah Şahrisyabza", *O'zbekiston Arheologiyası (Arheologiya Uzbekistana)*, 2(5): 20-26.
- Boyce, M. 1975 *A History of Zoroastrianism, The Early Period*, Vol. 1, Leiden: E. J. Brill.
- Boyce, M., 1982, *A History of Zoroastrianism, Under the Achaemenians*, Vol. 2, Leiden-Köln: E. J. Brill.
- Çeşmeli, İ. 2008. "Sogdlularda Cenaze Töreni ve Cennete Yükseliş Sahneleri", *Mimarlık & Dekorasyon*, 173: 88-94.
- Darkeviç, V. P. 1976. *Hudojestvenniy Metall Vostoka VIII-XIII vv.*, Moskva: Nauka.
- Darmesteter, J. (Çev.). 1898 *Avesta: Khorda Avesta, Book of Common Prayer*, Sacred Book of the East, American Edition, New York.
- Darmesteter, J. (Çev.). 1898. *Avesta: Vendidad*, Sacred Book of the East, American Edition, New York.
- Dhalla, M. N. 1938. *History of Zoroastrianism*, New York.
- Grenet, F. 1993. "Trois Nouveaux d'Iconographie Religieuse Sogdienne", *Studia Iranica*, 22: 49-68.
- Grenet, F. 2001. "Mitra, Dieu Iranien: Nouvelles Donnees", *Topoi*, 11(1): 35-58.
- Grenet, F, P. Riboud and J. Yang. 2004. "Zoroastrian Scenes on Newly Discovered Sogdian Tomb in Xi'an Northern China", *Studia Iranica*, 33 (2): 273-284.
- Grenet, F. 2007, "The 7th Century AD 'Ambassadors Painting' at Samarkand", *Mural Paintings of Silk Road*, Ed. K. Yamauchi, Y. Taniguchi, T. Uno, Tokyo, 9-19.
- Humbach, H. 1975. "Vayu, Siva und der Spiritus Vivans im Ostiranischen Synkretismus", *Monumentum H. S. Neyberg I, Acta Iranica*, 4:397-408.
- Ilyasov, Dj. and A. Khakimov. 2012. "Uzbekistan", *The Artistic Culture of Central Asia and Azerbaijan in the 9th-15th Centuries, Toreutics*, 3: 216-265.
- Kızlasov, L. R. 1959. "Arheologičeskie İssledovaniya na Gorodişçe Ak-beşim v 1953-1954 gg." *Trudı Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoj Ekspeditsii II*, Moskova, 155-241.

- Litvinskiy B. A. and M. I., Vorobyova-Desyatovskaya. 1996. "Religions and Religions Movements II", *History of Civilization of Central Asia, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, Ed. Litvinsky, Paris: Unesco, III:420-448.
- Marshak, B. I. and V. I. Raspopova, 1990, "Wall Paintings from a House with a Granary. Panjikant, 1st Quarter of the Eighth Century A.D.", *Silk Road Art and Archaeology*, 1: 123-176.
- Maršak, B. M. 1990. "Les Fouilles de Pendjikent", *Comptes Rendus*, 286-313.
- Marshak, B. I. 1994. "Le Programme Iconographique des Peintures de la 'Salle des Ambassadeurs' a Afrasiab (Samarkand)", *Arts Asiatiques*, XLIX: 5-20.
- Marshak, M. I. and N. N. Negmatov. 1996. "Sogdiana", *History of Civilization of Central Asia, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, Ed. A. Litvinskiy, Paris: Unesco, III: 233-280.
- Marshak, B. I. 2004. "The Miho Couch and the Other Sino-Sogdian Works of Art of the Second Half of the 6th Century", *Miho Museum*, 4: 16-32.
- Maršak, B. I. 1971. *Sogdiyskoe Serebro*, Nauka, Moskva.
- Mode, M. 1991/92. "Sogdian Gods in Exile-Some Iconographic Evidence from Khotan in the Light of Recently Excavated Material from Sogdiana" *Silk Road Art and Archaeology*, 2: 179-214.
- Negmatov, N. N. 1973. "O Jivopisi Dvortsa Afšinov Ustruşanı", *Sovetskaya Arheologiya*, 3, 183-202.
- Negmatov, N. N. 1984. "Bojetsvenniy i Demoničeskiy Panteonı Ustruşanı i ih İndoiranskiye Paralleli", *Drevnie Kulturi Sredney Azii i İndii*, Nauka, Leningrad, 146-164.
- Shanxi Archeological Institute. 2001. "Taiyuan Suidai Yu Hong mu qingli jianbao (Excavation of Yu Hong of the Sui Dynasty Taiyuan)", *Wenwu*, 1: 27-52.
- Shanxi Archeological Institute. 2001. "Xi'an faxian de Bei Zhou An Jia mu (Excavation of the An Jia's Tomb of the Northern Zhou in Xi'an)", *Wenwu*, 1: 4-26.
- Sims-Williams, N. 1985. "Ancient Letters", *Encyclopaedia Iranica*, II: 7-9.
- Smirnova, O. I. 1981. *Svodniy Katalog Sogdiyskih Monet*, Nauk, Moskva.
- Şişkin, V. A. 1963. *Varahşa*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva.
- Xianjiang, R. 2004. "Daily Life in Sogdians Colonies Along the Silk Road", *Miho Museum*, 4: 6-15.

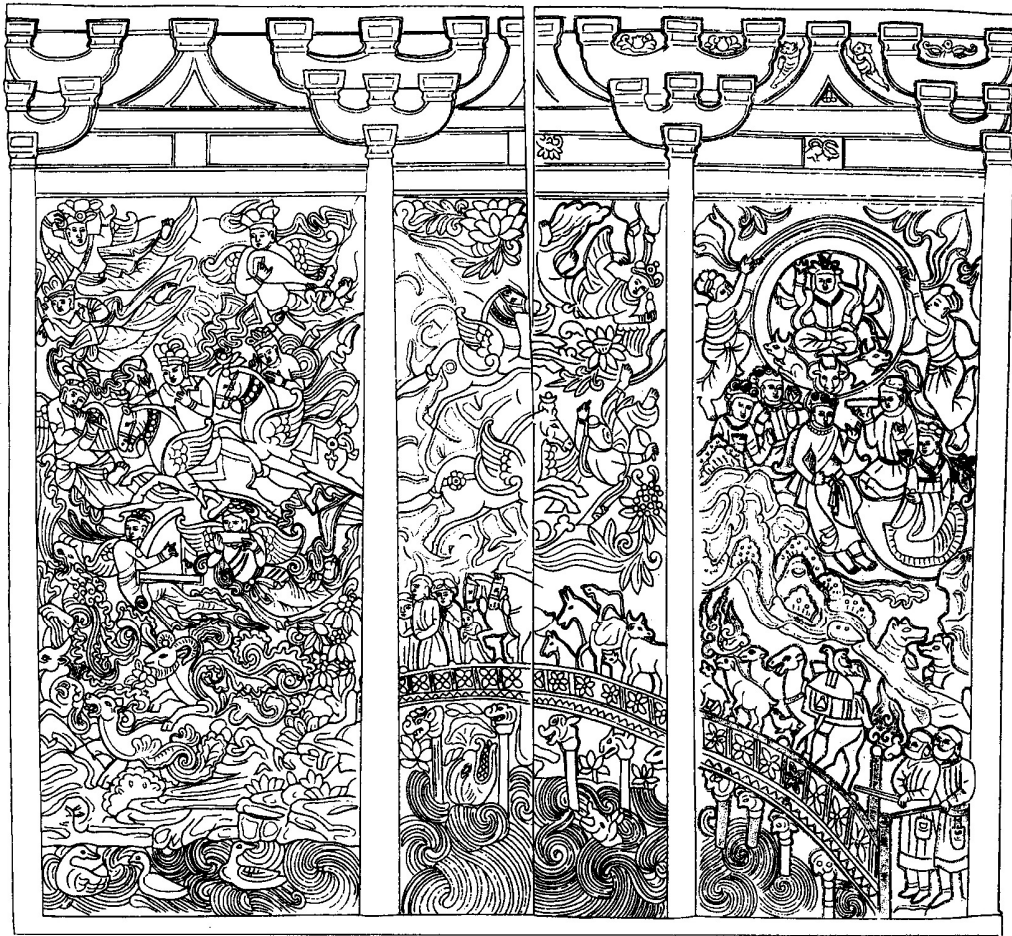

Fig. 1 Xi'an'da Wirkak (Shi Jun) Lahdi doğu sahnesi (Grenet-Riboud-Junkai 2004: fig. 3)

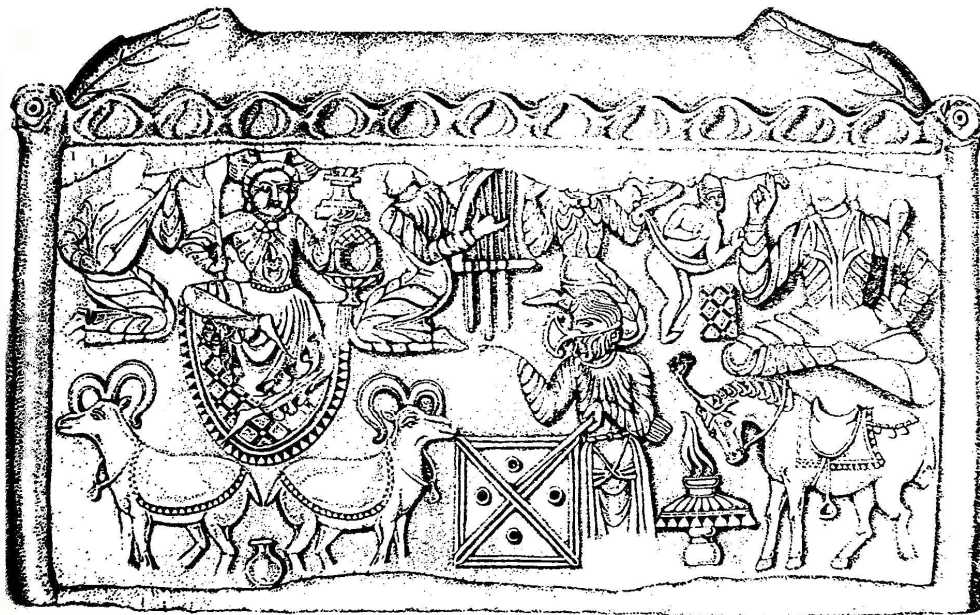

Fig. 2 Sivaz Ossuariumu (Grenet 1993: fig. 6)

Fig. 3 Yumalaktepe Ossuariumu (Berdimuradov-Bogomolov-Huşbakov 2012: 21)

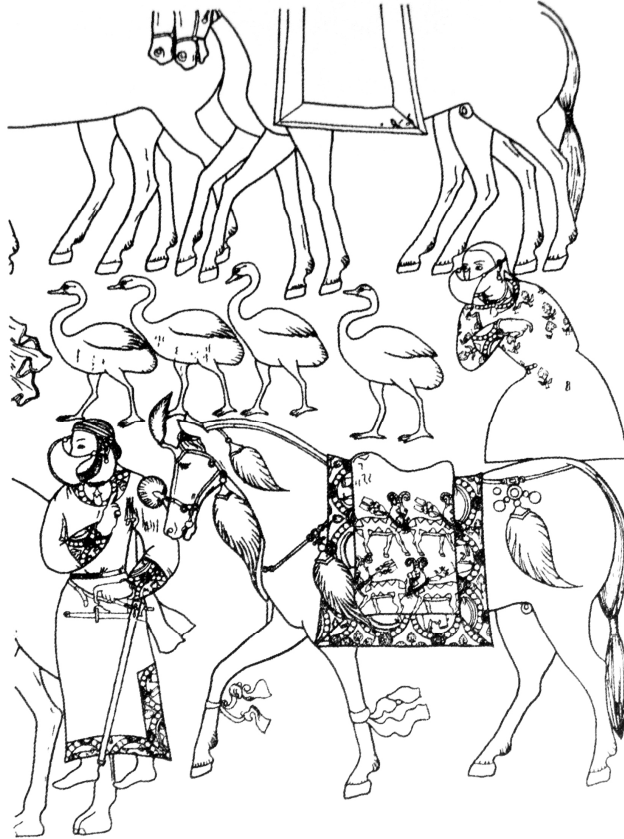

Fig.4 Afrasiab sarayı kabul salonu duvar resmi detayı (Marshak 2004: fig. 7)

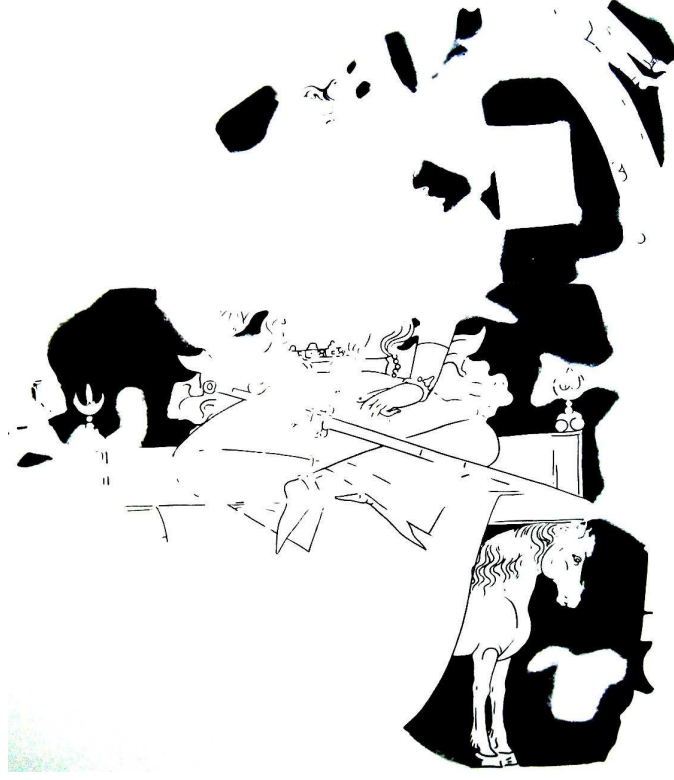

Fig. 5 Pencikent 16. kısım 1 nolu oda duvar resmi (Azarpay 1981: fig. 35)

Fig. 6 Pencikent ahşap kabartma (Grenet 2001: fig. 7)

Fig. 7 Ustruşana Kalai Kahkaha sarayı duvar resmi (Negmatov 1984: fig. 1.4)

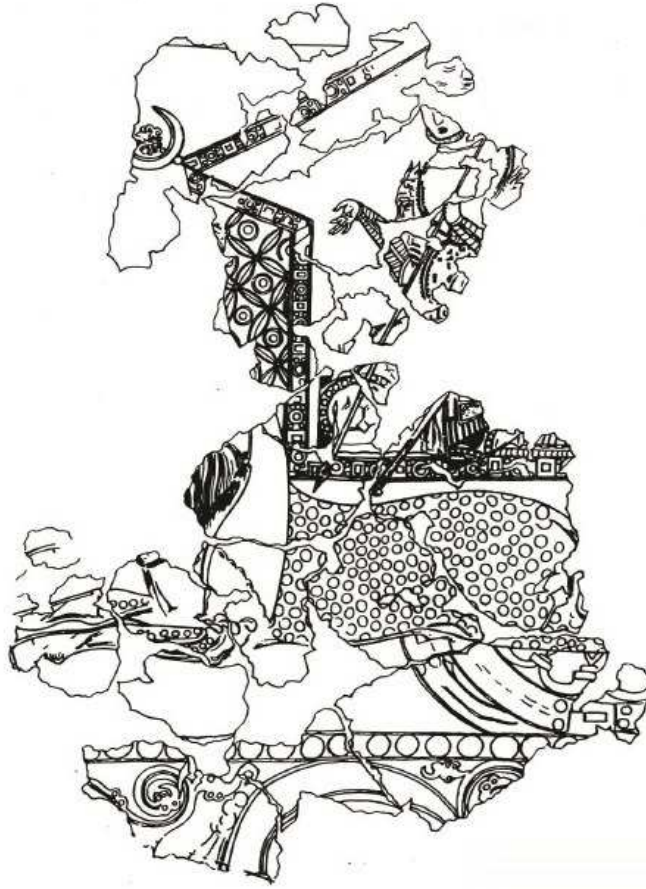

Fig. 8 Ustruşana Kalai Kahkaha sarayı duvar resmi (Negmatov 1984: fig. 2)

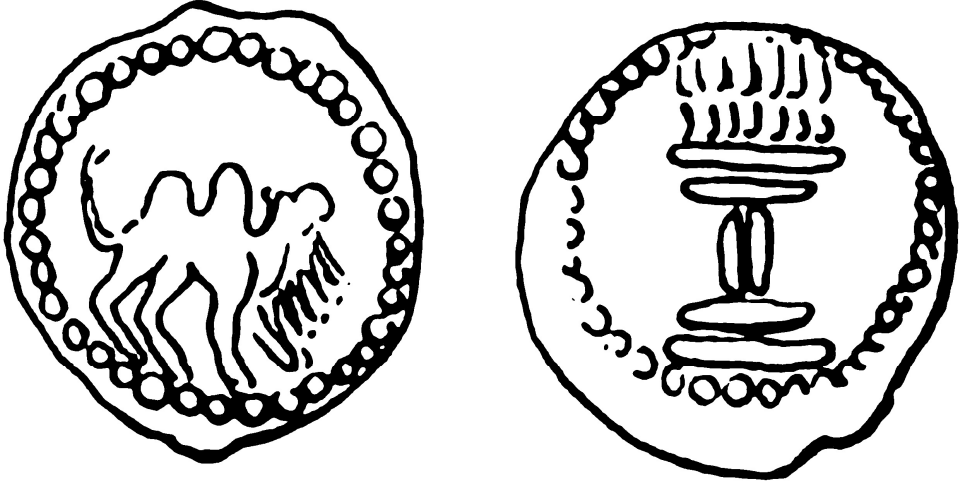

Fig. 9 Buhara sikkesi (Smirnova 1981: fig. 8)

Fig. 10 Varahsa sarayı doğu salonu duvar resmi detayı (Marshak 2004: fig. 8)

Fig. 11 Buhara gümüş testi (Marşak 1971: fig.7)

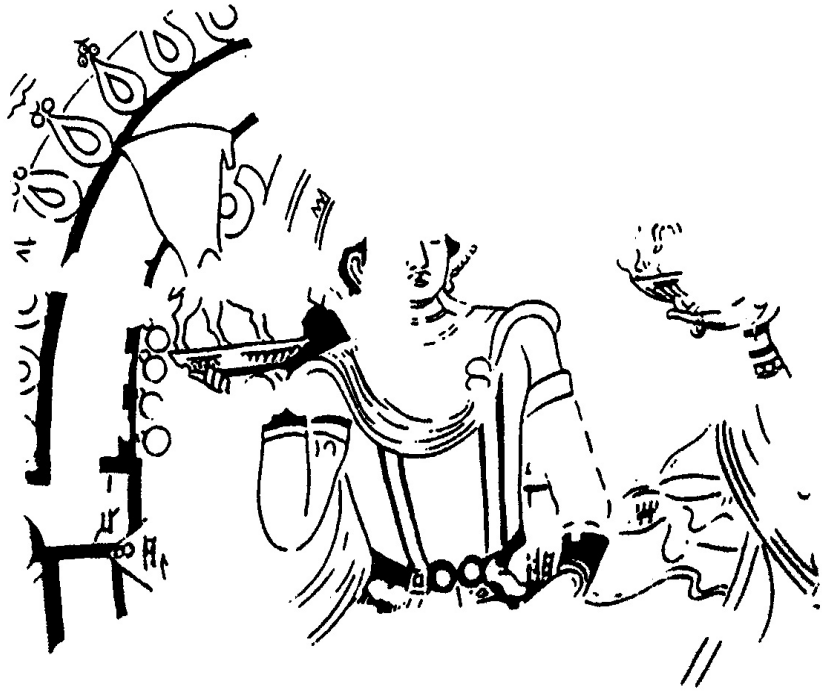

Fig. 12 Afrasiab sarayı 9 nolu oda duvar resmi detayı (Mode 1991/92: fig. 7.e)

Fig. 13 Pencikent pişmiş topraktan kabartma (Mode 1991/92: fig. 7.f)

Fig. 14 Pencikent pişmiş topraktan kabartma (Mode 1991/92: fig. 7.d)

Fig. 15 Pişmiş topraktan kabartma (Mode 1991/92: fig. 7.b)

Fig. 16 Pencikent 15. kısım 28 nolu oda duvar resmi (Marshak-Raspopova 1990: fig.16)

Fig. 17 Pencikent 15. kısım 28 nolu oda duvar resmi (Marshak-Raspopova 1990: fig. 30)

Fig. 18 Pencikent 24. kısım 2 nolu oda duvar resmi (Azarpay 1981: fig. 7)

Fig. 19 Pencikent 24. kısım 13 nolu oda duvar resmi (Azarpay 1981: fig. 8)

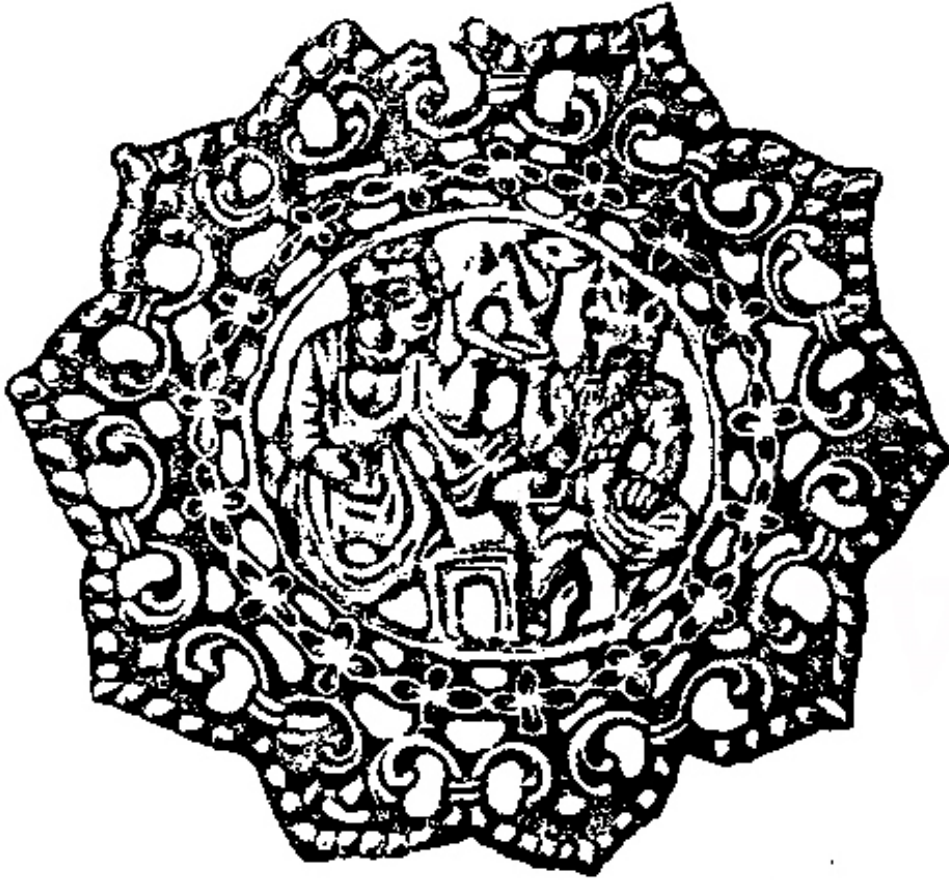

Fig. 20 Akbeşim Budist Tapınağı bronz levha (Kızlasov 1959: fig. 38.7)

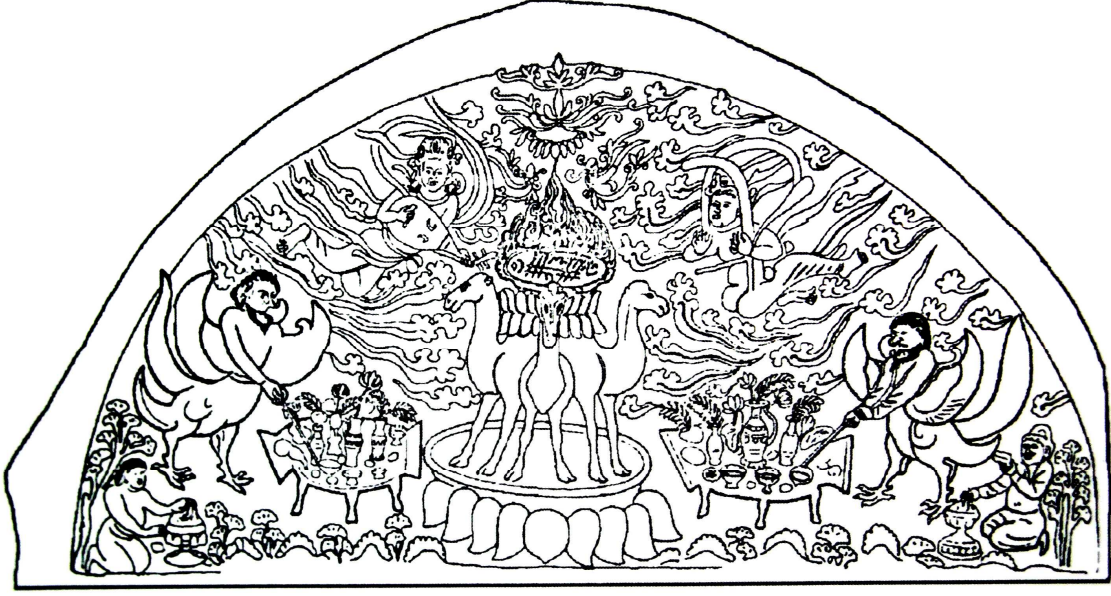

Fig. 21 Xi'an'da An Jia mezar odası girişinin üzerindeki kabartma (Marshak 2004: PL 10.a)

Fig. 22 Pencikent 3. kısım 6 nolu oda duvar resmi (Azarpay 1981: fig. 6)

Fig. 23 Pencikent I. Tapınak duvar resmi (Azarpay 1981: fig. 14)

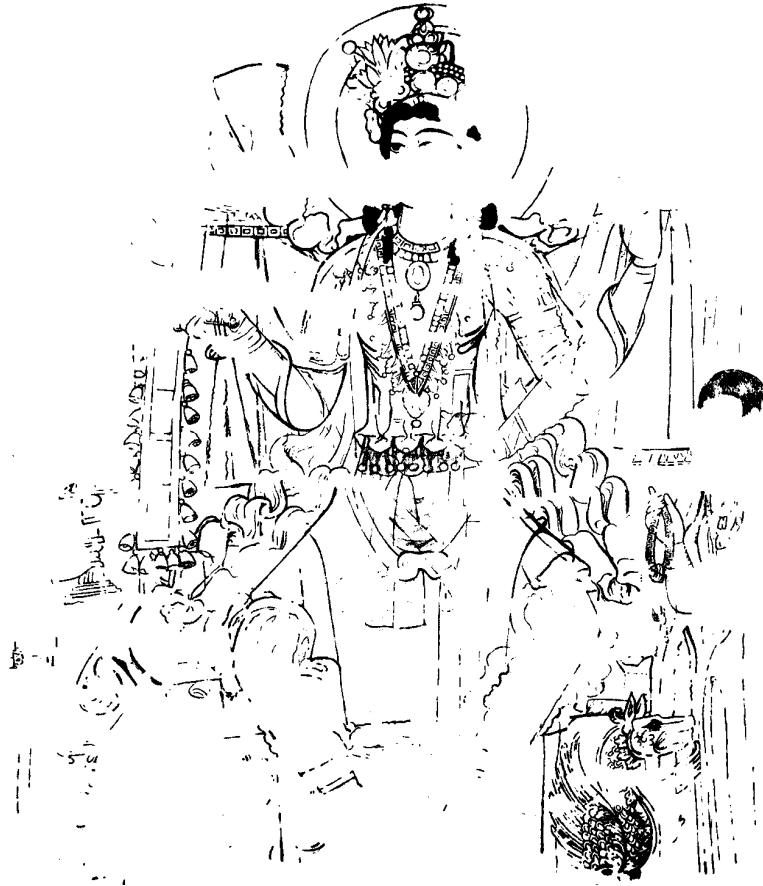

Fig. 24 Pencikent II. Tapınak duvar resmi (Azarpay 1981: fig. 34).

Fig. 25 Pencikent II. Tapınak duvar resmi (Azarpay 1981: fig. 13)

Fig. 26 Xi'an'da Wirkak Lahdi güney sahnesi (Grenet-Riboud-Junkai 2004: fig. 1)

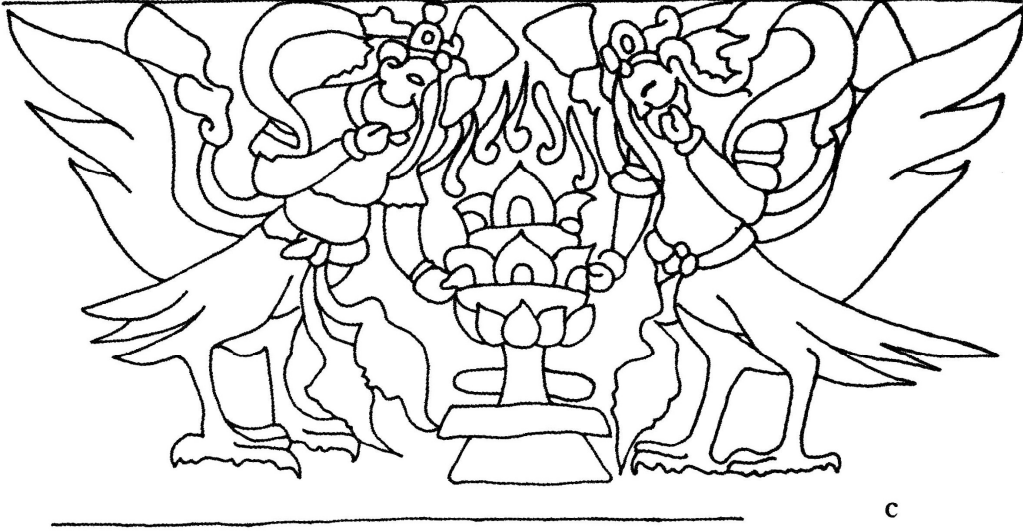

Fig. 27 Taiyuan'da Yu Hong Lahdi figürlü kabartma
(Shanxi Archeological Institute 2001: 45)

Fig. 28 Pencikent 15. kısım 28 nolu oda duvar resmi (Marshak-Raspopova 1990: fig. 21)

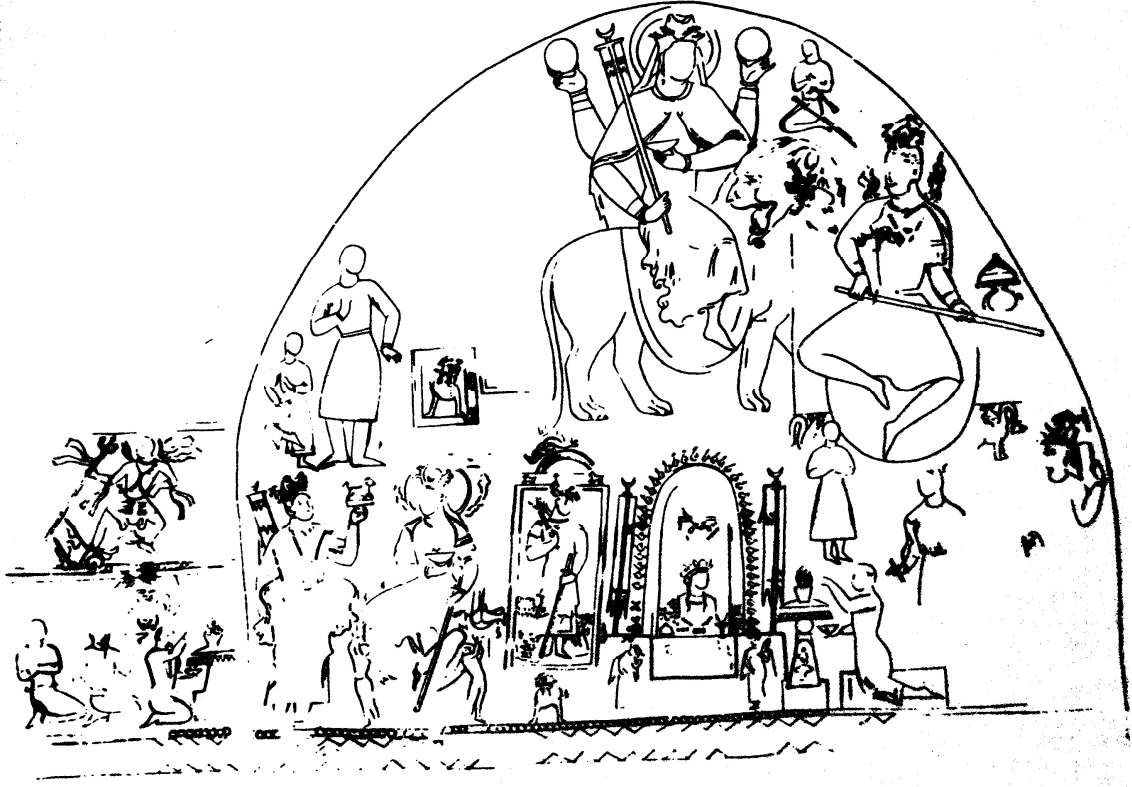

Fig. 29 Pencikent 25. Kısım 12 nolu oda duvar resmi (Maršak 1990: fig. 15)

Fig. 30 Pencikent 3. Kısım 6 nolu oda duvar resmi (Azarpay 1981: fig.32)

Fig. 31 Ustruşana Kalai Kahkaha sarayı duvar resmi (Negmatov 1984: 148, fig. 1.1)

Fig. 32 Harezmi gümüş kase (Azarpay 1976: fig. 6)

